

Razvoj turističke arhitekture na zapadnoj obali Kvarnera

Mirjana Peršić

konzervator u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture

Izlaganje sa znanstvenog skupa —
728.5 (497.1 Kvarner) »18«

Turizam kao jedna od najmlađih privrednih djelatnosti nastao je iz potrebe za odmorom, liječenjem ili oporavkom, rasonodom, promjenom klime, okoliša ili svakidašnjice. Počeo se naglo razvijati tijekom druge polovice XIX. st. u određenim ekonomskim uvjetima, koristeći se tehničkim dostignućima i plodovima industrijske revolucije, potpomognut financijskim i bankovnim kapitalom osnažene građanske klase.

Izuzetno povoljni klimatski uvjeti i geografski položaj u krugu mediteranskih zemalja, a posebno blizina srednje Evrope, pružali su zapadnoj obali Kvarnerskog zaljeva, tada u sastavu zemalja Austro-ugarske Monarhije (Österreichische Küstenland), upravo idealne mogućnosti turističkog razvoja koje Austrija iskorištava u svrhu kapitalističke ekspanzije polukolonijalnog karaktera.

Pored toga, mnogi pisci u svojim putopisima potakli su živ interes za ovim krajevima, koji pored ugodne klime obiluju prirodnim ljepotama, povijesnim zanimljivostima i tipičnim ruralnim prostorima i ambijentima izraslim u zdravom odnosu čovjeka i prirode.¹

Na toj obali, u podnožju Učke, južno od Voloskog i Preluke, već u ranom srednjem vijeku, bila je izgrađena benediktinska opatija Sv. Jakova, uz koju je živjelo ribarsko naselje s malobrojnim i siromašnim stanovništvom, skućeno i nepoznato čak i u fazi prosperiteta jedrenjaštva. Gotovo u neposrednoj blizini opa-

Turistička arhitektura pojavila se sedamdesetih godina prošlog stoljeća na zapadnoj obali Kvarnera, koja je imala najbolje uvjete za razvoj. Kao početak turizma u ovom kraju smatra se 1844. godina, kada je riječki veletrgovac Scarpa izgradio vilu, ladanjskog tipa, južno od Voloskog. Još odlučniji moment u ovom procesu predstavlja izgradnja nove linije tzv. Južnih željeznica 1873. godine. Tako počinje intenzivna gradnja turističkih objekata. U pristupu njihovoj tipološkoj i stilskoj analizi potrebno je naglasiti niz osobitosti. Prije svega, turistička je arhitektura isključivo namjenska, a zajednička osobina svih objekata jest da su izrađeni kao soliterne građevine, koje sva pročelja obrađuju na jednako vrijedan način, tek ponešto ističući svoje glavno lice. Analizirajući njihova stil-ska određenja razabiru se vremenski i sadržajno povezani tipovi.

tije, koja je dala i ime cijelom naselju, izgradio je 1844. godine riječki trgovac Higin Scarpa modernu vilu, ladanjskog tipa, okruženu velikim i uzorno njegovanim parkom, što se smatra kao početak povijesti turizma i turističke građevne djelatnosti u ovom kraju i na našem Jadranu uopće. U vili, koja je služila samo za odmor i povremeni boravak porodice Scarpa i njihovih znanaca, odsjedali su mnogi gosti iz visokih aristokratskih krugova, a posjetio ju je i sam car Franjo Josip I.

Već davne 1843. godine bila je završena gradnja obalne ceste preko Opatije i Voloskog do Rijeke (stara je cesta vodila preko Kastva). Međutim, najodlučniji momenat za turistički razvoj kvarnerskog prostora predstavlja gradnja željezničke linije, tzv. Južnih željeznica, kad se od magistrale Beč — Trst odvojila pruga kod današnje Pivke, te izbila na more u Rijeci početkom ljeta 1873.² Iste godine završava se i pruga koju grade ugarske državne željeznice od Zagreba, preko Karlovca, do Rijeke. Društvo Južnih željeznica prekupljuje 1882. godine Scarpinu vilu, i njegova uprava, uz vrlo niske cijene, rezervira i otkupljuje susjedne terene, te odmah počinje široka i intenzivna gradnja turističkih objekata: hotela, sanatorija, ljetnikovaca i vila, što je odmah potvrdilo ekonomsku opravdanost gradnje obiju željezničkih pruga, a Opatija naglo postaje moderno svjetsko klimatsko lječilište.³

Godine 1884. uređuje se lučko pristanište i organizira prvi parobrodski izlet po Kvarnerskom zaljevu, a zatim uvodi redovita linija na relaciji Rijeka — Volosko — Opatija — Lovran. Iste godine otvara se hotel *Kvarner*, prvi suvremeni hotel na našoj jadranskoj obali i počinje objavljivanje službene statistike o kretanju gostiju. Iduće se godine otvara drugi veliki hotel *Stephanie* (danas *Imperijal*). Istovremeno se održava kongres liječnika — balneologa. Počinje radom klimatološka stanica koja je pratila glavne meteorološke elemente. Potrebno je naglasiti da se za razvoj Opatije, kao lječilišta, osobito istakao liječnik i hrvatski književnik

¹ a. Heinrich Noé: *Geleitbuch nach Süden auf den Karst nach Abbazia*, München 1889; b. Heinrich Noé: *Tagebuch aus Abbazia*, Wien 1890; c. Bernard Lesker: *Eine Fahrt an die Adria*, Stuttgart 1895.

² Teddy Gjivović: *Željezničke veze Rijeke sa zaleđem kao pred-uvjet za razvijanje turizma u Istri i Hrvatskom primorju*, Riječka revija, Rijeka 1956, br. 6. str. 283.

³ Julius Glax Igo Schwarz: *Winerkurort und Seebad Abbazia*, Wien-Leipzig 1891.

Đuro Matija Šporer, koji među prvima (1871. g.) predlaže ovdje osnutak balneološkog instituta.⁴

Godine 1889. Opatija dobiva status primorskog, klimatskog lječilišta, što je bio snažan stimulans, koji ju je doveo u vrh evropske turističke ponude. U cjelokupnom području, zahvaćenom ovim razvitkom, počinju naglo prodirati novi oblici života, imperativno traženje novih, popratnih institucija, što nije jednostavna posljedica, već aktivni, razvojni faktor.

S vremenom se uspostavljaju mnoge parobrodске veze, izgrađuje se tramvajska pruga od željezničke stanice u Matuljima do centra Lovrana. Po etapama uređuje se *Obalni put*, šetalište uz more (Strandweg) namijenjen isključivo pješacima, čime se obala spašava od privatizacije i bilo kakve izgradnje, kao i šetalište visoko iznad Opatije (Waldweg), a preko stotinu vrtlara brine se o javnim parkovima i zelenim površinama.

Organiziraju se dnevni koncerti, kazališne predstave i sportska natjecanja. Redovito izlaze tjednici i dnevници na njemačkom, talijanskom i hrvatskom jeziku, izdaju se vodiči s detaljnim planovima mjesta.

U prvoj fazi svoga razvoja, kada su posjetioci bili uglavnom iz aristokratskih slojeva, Opatija je nazvana *Zimski Beč*, zbog dužeg zadržavanja gostiju pretežno u hladnijim mjesecima, pa je službeno glavna sezona trajala od 15. rujna do 30. travnja, a za ljetnih mjeseci cijene su bile niže.

Mnogi posjetioci boravili su u Opatiji i okolici cijelu zimu. To je proizlazilo iz njezine naglašene lječilišne funkcije. Imala je 12 građevina s medicinskim uređajima i aparatima za liječenje i oporavak pacijenata, a na raspolaganju posjetiocima bilo je 35 liječnika.

Između 243 lječilišta austrijskog dijela monarhije, Opatija je prvo na desetom mjestu, a 1907. izbija na drugu poziciju (iza Karlovih Vary), s koje ne silazi sve do 1914. godine. Prema statističkim podacima iz 1912. godine raspolagala je većim prihvatnim mogućnostima nego cijela ostala obala od Raba do Bara.⁵

Turizam se proširuje i na obližnji Lovran, koji se slikovitošću svoje lučice i zanimljivom fizionomijom

111. Ex vila Keglević, Opatija (prije nadogradnje)

112. Ex vila Szemer, Opatija

srednjevjekovnog gradića brzo uklapa u interesnu sferu turističkog razvoja i njegova će egzistencija, nekad ribarsko-pomorska, sada biti povezana s novom privrednom djelatnošću.

Sličnu sudbinu doživljavaju daleki otočni gradići Mali i Veli Lošinj, osobito ovaj drugi, nekad vrlo prometna luka i gradilište jedrenjaka, slavne pomorske prošlosti, pa Lošinj, zahvaljujući svojim izuzetno povoljnim klimatskim i prirodnim uvjetima, postaje prvi turistički otok na Jadranu.

U pristupu tipologiji i stilskoj analizi ove građevne djelatnosti, u okviru njezinih povijesnih, gospodarskih i socioloških zakonitosti, potrebno je naglasiti niz specifičnosti u kojima ona nastaje i koje prate njezin nagli rast. Podređena, dakle, točno definiranom ekonomskom trenutku, ta je arhitektura isključivo namjenska, diktirana prirodom tla, blizinom mora, sunčanim stranama, zavjetrinom ili zračnim strujanjima.

Bez ograničenja veličinom ili oblikom parcele, gotovo svi su objekti izvedeni kao soliteri i slobodno dišu u pejzažu, pristupačni su i otvoreni na sve četiri strane. Uglavnom su smješteni u kultiviranim vrtovima, a načinom kako su ukomponirani u pejzaž, oni ga oplemenjuju i vrednuju, dajući mu određen karakter stvaranjem posebnog ugođaja.

Svaka zgrada, pa i ona manjih dimenzija, morala je imati svoje vanjsko, reprezentativno lice, isticati se plastičnom dekoracijom svojih fasada.

Sigurno je da su ekonomska moć i bogatstvo investitora djelovali na reprezentativnost i dimenzije objekata, kvalitetu obrade i izbor materijala, a graditelji, zadovoljavajući društvene ambicije i taštinu vlasnika, uspijevaju odrediti karakter svake pojedine kuće, tj. dati joj posebnu, vlastitu notu.

⁴ Vinko Antić: *Matija Đuro Šporer i Opatija*, Riječka revija, Rijeka 1956, br. 6, str. 280.

⁵ Ivan Blažević: *Opatija — razvoj turizma i njegov utjecaj na transformaciju naselja*, Radovi Instituta za geografiju, br. 13, Zagreb 1976.

113. Ex vila Guerra, Lovran

Po tipologiji pojedinih objekata vlada logična raznolikost. Od cijelog liburnijskog obalnog područja, Opatica je imala posebne uvjete, da kao gotovo djevičanski prostor prihvati ovu arhitekturu u svim njezinim manifestacijama. Uporedo s tim, ona je postala privlačni centar javnog, društvenog i zabavnog života. Odmah se izgrađuju veliki, reprezentativni hoteli, odmarališta i sanatoriji, koji mogu prihvatiti sve veći broj gostiju. Prvi, već spomenuti hoteli, strogo su oblikovani, simetričnih su fasada, i tek kasnije dobivaju svoje poznate dvorane za održavanje koncerata, festivala i kazališnih predstava.

U organizaciji unutrašnjeg prostora oni nastoje, u okvirima tadašnjih zahtjeva, dostići vrhunac udobnosti. Sobe su velike i svijetle, većina s balkonom, prijemni je prostor reprezentativan, blagovaonice prostrane i suzdržano dekorirane, a pored toga postoje razni saloni za razonodu, muziciranje, biblioteka i čitaonica.

Izgradnja velikih hotela u nedalekom Lovranu pokazuje druge karakteristike, pri čemu je značajnu ulogu odigrala izvjesna skučenost zbog njegove naslijeđene, tradicionalne arhitekture srednjovjekovne poluurbane cjeline, relativna udaljenost i skromniji oblici društvenog života.⁶

Iako je današnji hotel *Belveder* (ex vila *Fernanda*), prvo zdanje na liburnijskoj obali izgrađeno isključivo u svrhu iznajmljivanja, razvoj lovranskih hotela, u širem zamahu, doživljava tek postupni rast. U početku to postaju, najnužnijom adaptacijom već zatečeni objekti, koji su na taj način, hoteli tek svojim sadržajem. Velike, reprezentativne zgrade, koje će u punom smislu zadovoljiti tadašnji evropski standard turističkih usluga na najvišoj razini su hoteli izgrađeni tek između 1907. i 1912. godine.

Ali zato, osobito u ranijem razdoblju, dižu se uz cijelu obalu od Voloskog do Medveje brojni ljetnikov-

ci, koji u sebi nose elemente starog, reprezentativnog, ladanjskog, lovačkog dvorca uz intimnu, građansku kulturu stanovanja. Njihovi su vlasnici bili bogati pojedinci, uglavnom stranci, industrijalci, tvorničari ili poznati umjetnici, koji su u njima samo povremeno boravili.

Ljetnikovci se ističu svojim velikim dimenzijama, bogato raščlanjenim tlorisnim dispozicijama, igrom volumena i krovnih visina, slikovitim pročeljima obogaćenim balkonima, terasama i trijemovima, te stilski skladnim i određenim dekorativnim elementima.

Unutrašnji raspored prostorija drži se tradicionalnih pravila. U prizemlju su reprezentativne sobe s naglaskom na centralni salon, iz kojeg se, preko terase ili trijema, širokim stepeništem silazi u vrt. Kuhinja, kao i pomoćne prostorije, smještene su u suterenu, te imaju i poseban vanjski prilaz. Spavaonice su izvedene na gornjem katu, dok je potkrovlje bilo namijenjeno za posluhu. Sanitarni je prostor bio oskudan i zanemaren.

Komunikacije su ostvarene funkcionalno i jednostavno. Ističu se široka, višekraka ili zavojita, raskošno dekorirana stubišta. Njihove ograde su od mramora, kamenih balustrada, kovanog željeza ili tokarenog drveta. U sobama su djelomično sačuvane zidne obloge u mramoru, drvu ili brokatnim tapetama, stropne štukature, mramorni kamini, svjetiljke od kovanog željeza ili muranog stakla, te veoma rijetki komadi namještaja.

Kudikamo najbrojnije zastupljen tip turističkog objekta bile su vile komercijalnog karaktera, namijenjene iznajmljivanju i ostvarenju dobiti. Taj sadržaj

114. Vila Maria, Lovran

⁶ Eduard Seis: *Der Sommer und Winterkurort Lovrana*, Abbazia 1906.

115. Vila Thalia, Lovran

diktirao je u organizaciji unutrašnjeg prostora znatno pojednostavljenje i šabloniziranje. Kvalitetu materijala i tehnika obrade u cjelini postaju slabiji, a površnost i brzina izgradnje očituju se u stereotipnoj, gotovo konfekcijskoj izvedbi.

Unutrašnji raspored sastoji se u adiciji jednakovrijednih prostornih jedinica, povezanih uskim, ekonomičnim hodnikom, koji je izgubio reprezentativni karakter i služi samo komunikaciji. Ukida se svaki suvišni prostor koji bi težio reprezentaciji, dolazi do velike racionalnosti, dimenzije se smanjuju i visine spuštaju.

Vanjsko oblikovanje postaje strože, simetrično i jednostavno. Na pročeljima prevladavaju žbukani, dekorativni detalji, a grubo obrađen kamen u nepravilnim komadima, zadržava se jedino u zoni sokla. Gotovo postaje pravilo da fasade koje nisu izravno vidljive (tj. orijentirane prema zaklonjenim dvorištima) nisu ni dekorativno obrađene, pa su često na njima izostali i najjednostavniji prozorski okviri.

Analizirajući stilska određenja ove arhitekture, teško je razabrati neke razvojne faze, odrediti vremenske granice, pa i grupacija građevina je nesigurna, jer su njihovi graditelji, bez neke veće inventivnosti i sistematičnosti, primjenjivali pojedine arhitektonske i dekorativne elemente, ili što više preuzimali ih s već izgrađenih vila, te ih neumorno ponavljali i varirali. Projekt je bio tek osnova koja nije definirala cjelinu, osobito u obradi pročelja, tako da se i u izvedbi često odstupalo od prvotne zamisli, unose se novi elementi a nepodesni eliminiraju.

U okviru razdoblja cvatućeg historicizma, izvedeni objekti nose obilježja neorenesanse i neobaroka, u duhu urbanih zgrada koje nastaju u svim gradovima i provincijskim sredinama srednje Evrope. To su zatvorene zidne plohe na kojima terasa i balkon igraju podređenu ulogu. Poštuje se stroga simetričnost i prevladavaju primjeri centralno ili bočno istaknutog tlocrta.

Zajedničke karakteristike te grupe objekata čvrsto su rustično, najčešće kameno, obrađeno prizemlje, koje djeluje kao temelj gornjih etaža, a kvadarskom rustikom ojačani su vertikalni rubovi. Zidna ploha gornjih etaža horizontalno je raščlanjena plitkim sljubnicama ili jednostavno profilirana parapetnim vijencima s potprozorskim kasetama. Ograde na balkonima, terasama ili altanama izvedene su od kamenih balustra ili kovanog željeza s motivom gusto isprepletenih vitica. Pokrov, bez nadstrešnice, počiva na profiliranom, završnom vijencu, koji nosi niz konzolica.

Posebnu skupinu slikovitih ostvarenja predstavljaju ljetnikovci i vile izvedeni u duhu venecijske cvjetne gotike. Njihov zidni plašt pokazuje izvjesnu raskoš izborom, raznolikošću i plemenitošću upotrebljenog materijala, kao i visinom tehničke izvedbe. Prizemlje je obloženo fino obrađenim kamenim kvadrima, dok su više zone izvedene u glatkoj žbuci, glačanim opekama ili obložene mramornim pločama. Dekorativni detalji javljaju se, ne samo u kamenu nego i u mozaiku s figuralnim prikazima unutar plitkih niša, ili u keramici s florealnim motivima na završnim vijencima ispod balustrada.

Osobita pažnja poklonjena je oblikovanju i dekoraciji svijetlih otvora. Izvedeni kao monofore, bifore ili trifore polukružnih ili zašiljenih zaključaka, često su smješteni u velikim kamenim oplatom, koje su reljefno ukrašene tipičnim venecijanskim, kasnogotičkim motivima i obrubljene motivom žioke.

Veoma rano, već na prijelazu u XX. st., prodiere nova samostalnost umjetničke forme. Iz tadašnjih najbližih kulturnih centara, Beča, Budimpešte i Münchena razvija se secesija, novo umjetničko shvaćanje. Potaknuta novim materijalima i tehnikom, otkriva arhitektonsku funkciju, svojevrsnu maniru vremena, koja najavljuje nova kretanja u umjetnosti i borbu protiv prevlasti pukog ornamenta.

Spomenute stilske inovacije zahvatile su ovdje najplodnije građevno razdoblje, a tipološki obuhvatile komercijalne objekte namijenjene iznajmljivanju. Pored promjena u unutrašnjoj prostornoj organizaciji, tj. prijelaza na sistem jednostavne *anfilade* prostornih jedinica, mijenja se i vanjsko oblikovanje, koje karakterizira vertikalni i horizontalni niz prostranih lođa, odnosno terasa. Balustrade i ograde na njima sada zamjenjuju ravni, uglati, ožbukani stupići, s jedva naglašenim kapitelicima, ili željezna ograda od ravnih šipki, isprepletena prozračnim, geometrijskim ornamentom.

Krovovi su najčešće kombinirani, a na manjim i jednostavnijim objektima obično su četverostrešni. Krovna nadstrešnica najčešće široko strši nad volumenom, a poduprta je snažnim, drvenim i profiliranim gredama.

Najizrazitije novine ostvaruju se u domeni dekoracije zidnog plašta, gdje prevladava plošnost i geometrijski elementi, reljefno istaknut kvadrat ili krug, plitki, isprutani i uglati pilastri. Ne izostaju, međutim, ni girlande, realistični vegetabilni motivi i egzotični ukrasi, ponekad hipertrofirani, prelazeći u područje bizarnosti.

U kratkom osvrtu na autore ove arhitekture javljaju se mnoga imena. Među njima treba prvenstveno spomenuti Franza Wilhelma, službenog arhitekta društva *Južnih željeznica*, graditelja prvih opatijskih hotela *Kvarnera* i *Stephanie*, zatim arhitekta Carla Conighia i Oswalda Mesea, te domaćeg graditelja Cesara Širolu.

Kao najznačajniji i najplodniji među njima ističu se Maks Fabiani, rodom iz Kobjodja pri Štanjelu na slovenskom Krasu i osobito Carl Seidl, Austrijanac. Oba su arhitekti bečke škole, široke stručne naobrazbe, koju su stekli i studijskim putovanjima po zemljama mediteranskog kruga, te su izveli mnoge objekte javnog sadržaja u urbanim sredinama jugoistočne Evrope.

U Lovranu, u ranijem periodu, djeluje domaći graditelj Andrea Rubinich, dok mlađi period, gotovo u cjelini ispunjava građevinski poduzetnik Attilio Maguolo, doseljenik iz Mestra kod Venecije.⁷

Izvjestan broj građevina izvela su akcionarska društva *Quarnero* i *Union*, ali kudikamo najviše izgradila je *Kranjska stavbna družba* (Krainische Baugesellschaft). Osnovana 1873. godine u Ljubljani, djelovala je vrlo uspješno, jer joj se aktivnost osnivala na pozitivnim poslovnim načelima. Tako se na kupljenom zemljištu moralo odmah graditi, tj. investirani se kapital morao odmah realizirati, da bi se spriječila preprodaja zemljišta u spekulativne svrhe. Vodilo se strogo računa o tehničkoj dotjeranosti objekata, te o uređenju okoliša i zelenih površina.

Osvrćući se još jednom na fizionomiju jedne od prvih turističko arhitektonskih cjelina na našoj obali, na rast (koji nije u početku prošao bez oštih kritika⁸), život i značaj te cjeline, moramo, pored ekonomskog momenta i dominacije funkcionalnosti, naglasiti i njezine estetske i umjetničke vrijednosti.

Draž prošlosti, točnije prošlog stoljeća, u mnogim svojim pojedinačnim manifestacijama izaziva nostalgiju za onim situacijama, u kojima je graditelj imao toliko vremena i posjedovao toliko unutrašnje radosti da se uživi u pejzaž, njegove detalje, da studira pozicije, pravac vjetrova, osunčane strane, da se zaokupi jednim balkonom, biforom, lukom ili stupom. Naime, svaka kuća živi vlastitom fizionomijom i posebno stvorenim ugođajem.

Današnja slika te arhitektonske cjeline, koja je očito ostala bez svoje publike, osjetno je promijenjena i prilično zabrinjavajuća. Objekti koji su zadržali svoju namjenu, nastavili su živjeti starim životom, uz više ili manje sretno obnovljene svoje fasade i uz generalnu adaptaciju unutrašnjosti. (Zanimljivo je napomenuti da je dogradnji bilo i u fazama same gradnje, ali su se uspjele uklopiti u cjelinu.)

Objekti koji su pretvaranjem u stambene kuće izgubili stari sadržaj, uslijed socijalnog prestrukturiranja i većeg broja stanara, ostali su zapušteni te propadaju, ili se nemilosrdno adaptiraju betonskim i salonskim elementima, prema novim potrebama, ali siromašnim mogućnostima.

Stalna kriza kočila je investiranje, održavanje i kontrolirano moderniziranje starih hotelskih postrojenja. Mnoge hotelske adaptacije, iz isključivog principa rentabilnosti, donijele su teške estetske posljedice. Jedan od najluksuznijih i najfunkcionalnijih hotela na liburnijskoj obali *Grand hotel* u Lovranu, na odličnoj lokaciji s velikim parkom, pretvoren je u bolnicu i grubim adaptacijama nepovratno izgubljen. Bolnica je neizbježno ostala deprimantna krparija, a status grada, kao turističkog mjesta, osjetno je snižen.⁹

⁷ Eduard Seis: isto.

⁸ a. B. Lesker je u svojoj putopisnoj knjizi *Eine Fahrt an die Adria* zabilježio da *vile i hoteli nisu lijepi*, te se pita zašto se njihovi arhitekti nisu poslužili lijepim venecijanskim motivima kojima obiluju istarski i dalmatinski gradovi.

b. Domenico Venturini u knjizi *Sulla Riviera Liburnica* (Fiume 1897) čudi se nad *njemačkim*, arhitektonskim konstrukcijama kao da su Opatija i Lovran grad Nürnberg, a blaga i sunčana liburnijska rivijera, hladna i snježna Pomeranija.

c. Riječki *Novi List* piše 16. II. 1904. godine: *Vručica zidanja primila je gospodare kuća u Opatiji. Sad se dograđuje 30 kuća. . . , zelenilo nestaje, a redaju se kuća do kuće kao u nekom gradu.*

⁹ Da hotel promijeni svoj sadržaj ukazala se opasnost već 12 godina nakon njegove izgradnje. Riječki dnevnik *La vedetta d'Italia*, u svojem broju od 19. VII. 1921. godine, piše o oštrm i uspješnom protestu lovranskih građana da se *Grand hotel Laurana* proda i pretvori u vojnu kasarnu. Hotel je bio tada spašen, ali su velike kasarne izgrađene uz zaparni rub naselja, čime je bio uništen tamošnji park *Loqua*.

Novo izgrađena hotelska zdanja, svojim dimenzijama s mnogo katova i velikim brojem soba, krutim kubičnim oblicima, nametnuli su se već definiranom ambijentu gušeći njegove vizure. Zbog izgradnje novih hotela *Paris* i *Ambasador* u Opatiji srušeni su vrijedni spomenički objekti. Zapuštaju se javne, zelene i parkovne površine ili pomalo nestaju ustupajući mjesto ružnim restoranima ili novim prometnicama.

Osiromašeni za zdravstvenu komponentu svojega turizma. Opatija i Lovran gube svoju atraktivnost i specifičnost, pa se uklapaju u masovnost ljetne sezone i u anonimnost standardnih turističkih mjesta.

One privlačnosti koje postoje na našem liburnijskom području, a to prvenstveno znači priroda i ambijentalne, tradicionalne vrijednosti, potrebno je posebno njegovati i osmišljeno uključiti u kompozicijski sistem izgradnje turističkih prostora na ovoj obali, pri čemu se ne može zaboraviti misao Bernarda Feildena: *Treba biti svjestan da svako mjesto ima svoj maksimalni kapacitet prijema koji se ne smije premašiti.*

Radmila Matejčić

THE ROLE OF ARCHITECTS FROM TRIESTE
IN THE MONUMENTALIZATION OF RIJEKA

In the striking architectural progress after the Croatian-Hungarian Treaty in 1869, numerous architects and civil engineers from Trieste were involved in the town-planning and building activities in Rijeka. Isidor Wauchnig and dr Filibert Bazaring were the first to come, followed by Giacomo Zammattio and Emilio Amrosini about 1885, having substantially influenced the development of high historicism and Secession through their own project offices and construction companies. After World War I, the building activities were stopped, until 1934. Two very important buildings date from that period of time, i.e. Raul Puhaly's Small Skyscraper and Big Skyscraper designed by the Nordio & Franuli Atelier. Besides the architects mentioned above, sculptors from Trieste /Rizzo, Mayr/ were also active in Rijeka and their works have been preserved on the fronts of Secessionist palaces and on tombstones in Kozala.

Mirjana Peršić

DEVELOPMENT OF TOURIST ARCHITECTURE
ON THE WEST COAST OF KVARNER

Tourist architecture first appeared on the west coast of Kvarner, due to its high developmental conditions. The year 1844 is considered as the starting point of tourism in this area. when Scarpa, a wholesaler from Rijeka, built a country house southwards from Volosko. Even more important was the building of the so-called new Southern Railroads in 1873. It was the beginning of extensive construction of tourist premises. Analyzing them according to types and styles, a series of specificities should be emphasized. Firstly, the tourist architecture has strict purposes, and it was common to all of them that they were built as high-rise buildings, equally treating all the fronts, only slightly emphasizing the main one. Analyzing them stylistically, time-and content-related types can be discerned.

Lelja Dobronić

A CENTURY OF MUSEUMS IN CROATIA

Although some archeological museums in Croatia were founded as early as the beginning of the 19th century, under the influence of classicist trends, and the National Museum in Zagreb was established in 1846, at the height of the Croatian National Revival, the past hundred odd years can be actually considered a century of museums in Croatia. During this period, the foundation and development of museums kept pace with the spiritual movements in Europe, e.g., natural history museums in natural sciences, handicraft museum in the movement of applied art, national culture museums (national, regional and local) in the romantic patriotic interest for own past. Museums of revolution and national liberation war have resulted from progressive movements and events before, during and after World War II, and recent modern art museums and collections from recent visual art tendencies and phenomena. Museums in Croatia are a true reflection of social reality and cultural-scientific movements.

Vinko Zlamalik

A REVIEW OF SECESSION AND SYMBOLISM

The terms Secession and Symbolism have been alternatively used in the interpretation of visual art phenomena at the turning of centuries, necessitating a divergence of these categorial artistic terms to be elucidated. Secession is a stylistic expression implying a precisely defined morphologic structure in all visual art disciplines (Gesamtkunstwerk), some of its fundamental features being wavy lines, flatness and stylization, emphasized decorativeness and asymmetry. Thus, Secession represents a mediator between impressionism and expressionism. Symbolism is not a style but a universal European trend in literature, which has no expressive-stylistic coherence in visual terms, utilizing varying stylistic tools adjusted to its tendencies in expression. The symbolistic art, which is also essential, is not restricted to mere perception but tends to create phantasies stuffed with the world of symbols.

Jasna Javanov

THE INFLUENCE OF VIENNA AND
MUNICH ON SERBIAN REALISM

The advent of realism in Serbian painting in 1880-ies, characterized the very moment it had kept pace with European artistic tendencies. Serbian disciples studied painting abroad, primarily in Munich, where this period was also a sort of a turning point. A decisive incentive of Gustave Courbet, the Barbison School and Manet, known from the International Exhibition in 1869, had a long-term influence on the formation of expression of the German School of Realism, and indirectly also on the formation of the Serbian realistic painters. Although usually the starting point on their way to Munich, Vienna is generally, considered as the second level of influence. Realism introduced new topics in the Serbian painting, but its major failure determining all other characteristics was the lack of critical intonation and of social determination of its content. Thus, it was restricted to the level of commentary of a conceived, even non-existing life.

Ivan Mirnik

THE WORKS OF VALDEC, FRANGEŠ-MIHANOVIĆ AND
KERDIĆ IN THE COIN COLLECTION OF THE ZAGREB
MUSEUM OF ARCHEOLOGY

About eighty works of most famous Croatian medal engravers. Rudolf Valdec, Robert Frangeš-Mihanović and Ivan Kerdić. are kept in the Coin Collection of the Zagreb Museum of Archeology. They range from non-reduced medals through small badges, from valuable works of art through routinely manufactured objects. A part of medals and plaques are quite known, representing a significant portion of this section of cultural legacy, but still there are works that have remained unknown and unpublished to date.

The Zagreb collection contains 19 works by Valdec, 18 by Frangeš-Mihanović and almost 60 by Kerdić, the most prolific among them. One of the plaques (the 90th birthday of J. J. Strossmayer, 1905) is a joint work of Val-